

Oripova Mavludaxon Baxriddinova

ToshDO‘TAU 1-bosqich doktoranti

oripovamavluda96@gmail.com

O‘ZBEK TILIDA SINESTEZIK METAFORALAR

Annotatsiya: Bizga ma’lumki, hozirda hukmron sanalgan antroposentrik paradigmada til o‘z egasi bilan birgalikda tadqiq qilinmoqda. Til o‘z egasi bo‘lgan insonni butun xususiyatlarini, jumladan, ruhiy olamida kechayotgan jarayonlarni va tafakkur taraqqiyotini o‘zida namoyon qiladi. Murakkab neyropsixologik va kognitiv jarayon bo‘lgan sinesteziya ham tilda o‘z ifodasini topadi. Mazkur maqolada sinesteziyaning leksik ma’no taraqqiyotidagi o‘rni ochib berilgan. Sinestezik metaforalar oddiy o‘xshatishlar emasligi, ular murakkab kognitiv jarayonlar natijasi ekanligi yoritib berilgan.

Kalit so‘zlar: sinesteziya, sinestetlar, neyrolingvistika, kognitiv faoliyat, ma’no taraqqiyoti, fonosemantika, metaforalar.

Annotation: As we know, in the currently dominant anthropocentric paradigm, language is studied together with its owner. Language shows all the characteristics of the person who owns it, including the processes taking place in the spiritual world and the development of thinking. Synesthesia, which is result of complex neuropsychological and cognitive processes, is also expressed in language. This article reveals that synesthesia is a complex cognitive process and the role of synesthesia in the development of lexical meaning. It is explained that synesthetic metaphors are not simple analogies, they are the result of complex cognitive processes.

Keywords: synesthesia, synesthetes, neurolinguistics, cognitive activity, development of meaning, phonosemantics, metaphors

Bizga ma’lumki, antroposentrik tilshunoslikda til o‘z egasi bilan birga tadqiq qilinmoqda. Boduen de Kurtene ta’kidlaganidek, tillar, nafaqat, tovush va grammatik tuzilishi bilan farq qiladi, balki turlicha madaniyat, turlicha dunyoqarash, turlicha yashash tarzi va psixologiyaga ega bo‘lgan sohibining tilga ta’siri bilan ham bir-biridan tubdan farq qiladi. Shu nuqtayi nazardan murakkab neyropsixologik jarayon hisoblangan sinesteziyaning tilda aks etishini o‘rganish bugungi tilshunoslik uchun ham muhim masala hisoblanadi. Sinesteziya lisoniy hodisa sifatida o‘zbek tilshunosligida monografik planda tadqiq qilinmagan.

M. Mirtojdiyev va M. Yo‘ldashevlar o‘z monografiyalarida sinesteziyaga asoslangan metaforalarga qisqacha to‘xtalib o‘tishgan bo‘lsa, tilshunos olim

N. Mahmudov “Tuyg‘ular taloshi yoxud sezgilar hamkorligi manzaralari” maqolasida Rauf Parfi she’riyatiga murojaat qilib, sinestezik metaforalarning badiiy tahlilini yoritgan. M. Hakimova “Ma’noni sinesteziya orqali o‘rganish” ilmiy maqolasida sinesteziyaning fonosemantika va leksik ma’no taraqqiyotidagi o‘rniga to‘xtalib o‘tgan.

Sinesteziya va uning obyektiv voqelikni idrok etish va tilda aks ettirishdagi rolini o‘rganish dolzarb ahamiyatga ega, chunki u bizga nafaqat turli davrlarda olamni kognitiv bilishdagi o‘rnini, balki zamonaviy jamiyat muammolarini hal qilishda, ya’ni zamonaviy texnologik sintez muammosini muhokama qiladi.

Sinesteziya termini grekchadan olingan bo‘lib, birgalikda his qilish degan ma’noni beradi. Sinesteziya muayyan sezgi a’zolarining ta’sirlanishi orqali boshqa sezgi a’zolarida ham shunga mos tuyg‘ularning paydo bo‘lishidir [<https://ru.wikipedia>].

Biz sinesteziyani bilishning muhim tarkibiy qismlaridan biri deb qarar ekanmiz, demak, kognitiv salohiyatni shakllantirishda kognitiv asos vazifasini o'taydi va uning asosida "sezish va tushunish" yotadi.

Olamni bilishda sezgilarning ahamiyatini sharqdan yetishib chiqqan buyuk mutaffakirlardan Farobiy "Fanlar tasnifi" asarida va Ibn Sino "Kitob un-najot" asarlarida chuqur yoritib o'tganlar.

Farobiy sezgi a'zolari vositasida hosil qilinadigan bilimlarni hissiy bilish natijalari – mahsulot deb ataydi va uni atroflicha tasnif qiladi. Uning fikricha, buyum va hodisalarning muayyan fizik xususiyatlarining sezgi a'zolariga ta'siri natijasida inson bu buyumlar va ularning xususiyatlari haqida ma'lum bir bilimga ega bo'ladi. Bu bilim asosan buyum va hodisalarning tashqi belgilarini, ya'ni aksidensiyalarini ifodalaydi. Inson hissiy bilish vositasida buyumning tashqi ko'rinishi, tuzilishi haqida bilimga ega bo'ladi, lekin buyumning mohiyatini bila olmaydi. Bu haqida Farobiy shunday deb yozadi: "Tashqi sezgilar sof tushunchalarni qabul qilmaydi, ularni (moddiy substrat bilan) aralastirib yuboradi va qabul qilayotgan obyekt yo'qolgandan so'ng ularni mustahkamlaydi. Sezgi (masalan) Zaydni insonning sof tushunchasi sifatida qabul qilmaydi, (real) insonni unga faqat son, sifat, o'rin, vaziyat va boshqa (kategoriyalar) emas, balki yanada ko'p sonli holatlarning taaluqli bo'lishini qabul qilmaydi. Agar bu holatlar inson (tushunchasining) haqiqiy mohiyatiga kirganda, unda ular hamma odamlar uchun umumiy bo'lardi [Farobiy, 1998: 137-138].

Demak, Farobiyning fikricha inson sezgilar vositasida yakka buyumlarning juz'iy jihatlarinigina biladi va ular haqida empirik tushuncha hosil qiladi. Lekin sezgilarning biz tadqiq qilmoqchi bo'lgan o'ziga xos xususiyatlaridan biri, bir sezgi boshqa bir sezgiga o'z vazifasini berish orqali inson olamda mavjud bo'lgan ayrim mavhum tushunchalarni kognitiv idrok eta olishi va uni tilda akslantirishidir. Sezgilarning bunday vazifalari lingvistikaning zamonaviy yo'nalishlaridan biri fonosemantikada yaqqol ko'rinsa, sinestezik metaforalarda esa murakkab tushunchalar mohiyati sezgilar orqali sodda ochiqlanadi.

Sinesteziyaning so'z ma'nosiga ta'siri, leksik ma'no taraqqiyotidagi o'rni, ya'ni sinestezik metaforalar ko'proq ilmiy ko'rinish kasb etadi. Sinesteziya lingvistik birlik sifatida jahon va o'zbek tilshunosligida ilmiy ishlar unchalik ko'p emas. Tilshunos Stefan Ullman o'zining "Semantik universalialar" nomli maqolasida shunday deydi "...sinestezik metaforalarning mohiyati shundan iboratki, ma'nosi bir sezgi organi bilan bog'liq bo'lgan boshqa sezgi organiga tegishli bo'lgan ma'noda qo'llanadi, ya'ni ushlab ko'rish idrokidan eshitish idrokiga, eshitish idrokidan ko'rish idrokiga o'tish voqelanadi. Semyotiklar bunday o'tishlarni estetik ta'limot darajasiga ko'targanlar. Bodler "hidlar, ranglar va tovushlarning bir-biri bilan o'zaro munosabati haqida gapirgan. Rembo esa unli tovushlarning rangi haqida sonnet bitgan. Shuni takidlash kerakki, sinestezik birliklar juda qadimdan shakllangan bo'lib, Gomer, Eshil asarlarida uchraydi. Sinesteziya Xitoy, Yaponiya, Hindiston, Misr, Arabiston hatto qadimiy Falastin va babil tillarida ham uchraydi.

Sinesteziyani adabiyotshunoslik va lingvopoetik jihatdan tadqiq qilgan A.A. Zabiyo o'zining "Sinesteziya: badiiy obrazlilikning evrilishlari" nomli kitobida ushbu hodisa mohiyatini o'ziga xos yoritadi. U, avvalo, mazkur hodisani nomlanishida "sinestetizm", "sinesteziya" kabi bir qancha variantlar qo'llanishini aytadi va "sinesteziya" variantini ishlatishni maqsadga muvofiq deb hisoblaydi. Bunda u yunoncha aisthetikos, ya'ni estetika so'zining asl ma'nosi "hissiyotga oid" ekanligiga suyanadi va "sinestetizm" tarkibidagi "sin" qismining "birga, birlikda" ma'nosidan kelib chiqqan holda qo'llaydi.

O'zbek tilshunosligiga doir adabiyotlarda sinesteziyaga metaforaning bir ko'rinishi sifatida qarashlar uchraydi. Tilshunos olim M. Mirtojyev sinesteziyani metaforaning bir ko'rinishi deb hisoblaydi. "Sinesteziya metaforaning shunday bir ko'rinishiki, unda hosila ma'noning ma'lum sezgi bilan qabul qilingan referenti hosil qiluvchi ma'noning boshqa sezgi bilan qabul qilingan referentiga qiyoslangan, o'xshatilgan bo'ladi. Referentlar tamoman boshqa-boshqa sezgilar bilan qabul qilinsa ham ular xususiyati kishi ongida umumlashtiriladi va bir xil tasavvur etiladi. Aslida bu o'xshatilgan hech qanday o'xshashlikka ham hech qanday umumiylikka ham ega emas. Masalan, mayin so'zining genetik

ma'nosi tola yoki u bilan bog'liq buyumning belgisini ifoda etadi. Bu so'zning hosila ma'nosi ovosning ohista va yoqimli belgisini ifodalaydi. Bunda hosil qiluvchi va hosila ma'no referentlarining umuman sezgiga ta'sir etish xususiyatlari o'zaro o'xshatilgan va shunga ko'ra hosila ma'no yuzaga keltirilgan, ya'ni sinesteziya sodir bo'lgan" [Mirtojiyev, 2010: 99].

Taqchil zamonda o'zbek tiliga hashamdor oharlik libosini kiydirib, o'zining ilmiy asarlarida o'zbek tilini muhtasham deya tavsiflovchi tilshunos olim, professor Nizomiddin Mahmudov o'zining "Tuyg'ular taloshi yoxud sezgilar hamkorligi manzaralari" maqolasida sinesteziya haqida shunday deydi " Tafakkur mo'jizasi bo'lgan sinesteziya sezgilar, tuyg'ular taloshini baralla namoyon qiladi va shu asosda nafaqat hissiyotlar olamidagi, balki ularning ifodalovchilari bo'lmish so'zlararo munosabatlar olamidagi noodatiylik asosida kutilmagan so'z chaqinlarini yuzaga keltiradi, bu chaqinlar, shubhasiz, badiiy komillik pillapoyalariga tabiiy bir tarzda iddaosiz chiroq tutadi."

Xuddi shu kabi har bir xalq egalarida muayyan sezgi natijasida hosil bo'lgan tuyg'ular boshqa bir tuyg'uga o'xshatiladi va bevosita tilda akslanad.. Bu o'rinda ikki sezgining o'zaro qorishiligi emas, balki xalq ruhiyati va tafakkurining o'ziga xosligi haqida gap boradi, ya'ni bu jarayonlar lingvokulturologik yondashuv asosida ilmiy tahlil etilishi maqsadga muvofiq.

O'zbek tilida shirin leksemasi ta'm bilish sezgisi orqali his qilinuvchi tuyg'uni – belgini ifodalaydi va u iste'mol qilinadigan narsalarga nisbatan qo'llanadi. Shirin so'zini ovozga, ya'ni eshitish orqali his qilinuvchi narsalarga, hidga, ko'rinishga nisbatan qo'llash sinesteziyaga misol bo'ladi: shirin choy – (o'z ma'nosida), shirin ovoz, shirin so'z – (eshitish sezgisi orqali), shirin bola – (ko'rish sezgisi orqali), shirin hid – (hidlash sezgisi orqali).

1. Sening birlan **shirin so'zim**, Zahar yutsam shakar bo'lg'ay. (E. Vohidov)
2. Hamsuhbatim, Ham ulfatim, Jajji **shirin go'daklar**. (E. Vohidov)

Demak, sinestezik metaforalarda umuman o'xshamagan voqeliklar bir xil nom bilan aytiladi va xalqning dunyoni ko'rishdagi, uni nomlashdagi ijodkorligi namoyon bo'ladi.

Xulosa o'rnida shuni aytish mumkinki, tilda millatning ruhiyati yashaydi. Muayyan bir xalqning ruhiyati, madaniyati, olamni anglashdagi o'ziga xos qarashlari uning tiliga, jumladan leksikonida mavjud leksemalarning ma'no taraqqiyotiga ta'sir qilmay qo'ymaydi. Olamni sinestezik bilish orqali ham tilda muayyan nominatsiyalar yaratilgan hamda u shu xalq ruhiyatini o'zida aks ettiradi. Va aksincha, til elementlarining shakli – tovush qobig'i ham inson ruhiyatiga ta'sir qila oladi. Nutq jarayoni vaziyatidan kelib chiqib, lisoniy va nutqiy birliklarni to'g'ri qo'llash, tashkilot va mussasalarning nomlarini to'g'ri tanlash, reklama matnlaridagi so'zlarning aytilishi va eshinishi masalalariga e'tibor qaratish maqsadga erishishda belgilovchi omillardan biri bo'lishi mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Зайцева М.Л. "Чувствознание": когнитивный потенциал
2. синестезии. Вестник МГУКИ.-2010
3. Буданов. Б.Г. Синергическая методология.- 2006
4. Зайцева М.Л. Синестезийное восприятие произведений искусства: обогащение и гармонизация когнитивных процессов.- 2016.
5. Звегинцев В. Л. Семасиология. – М.: МПУ. 1957. – С. 236-261.
6. Йўлдошев. М. Вячеслав Ли шеъриятининг лингвопоэтик хусусиятлари. <https://koryo-saram.ru/vyacheslav-li-sheriyatining-lingvopoetik-hususiyatlari/><https://ru.wikipedia.org/>
7. Миртожиев М. Ўзбек тили семасиологияси. –Тошкент: Mumtoz so'z, 2010. – Б. 5.
8. <https://filology.org/>